

ISSN 1683-7606

Azərbaycan Respublikası
“Təhsil” Cəmiyyəti

“Bilgi” dərgisi

TƏHSİL
MƏDƏNİYYƏT
İNCƏSƏNƏT

EDUCATION
CULTURE
ART

Journal “Knowledge”

3-4

*“Education” Society of
Azerbaijan Republic*

2005

MÜNDƏRİCAT

TƏHSİL-OBRAZOVANIE-EDUCATION

<i>A.Mehrabov, R.Ağamalyev, İ.Əhmədov.</i> Tədris prosesində modul təlim texnologiyasından istifadənin imkan və yolları	3
<i>A.Əliyev.</i> Müasir tələblər baxımından ümumtəhsil məktəblərində sinifdaxili şagird qiymətləndirilməsi	13
<i>A.Hasanov.</i> Upbringing as a component of pedagogical process	19
<i>R.Abbasova.</i> Azərbaycan Respublikasının təhsil islahatları və onun təhsildə təzahürü	24
<i>B.Nəbiyev, S.Əliyev, İ.Lətifov.</i> Ekvivalent anlayışının tədrisi metodikası haqqında ..	26
<i>I.Cəbrayilov.</i> View on the modern problems of teaching history	30
<i>R.Sultanov, G.Hacıyeva.</i> Biologiyanın təbiətşünaslıq materialları ilə əlaqəli tədrisində müsahibə metodundan istifadə	32
<i>R.İbadova.</i> Orijinal dərs vəsaiti	36
<i>İ.İsaxanlı.</i> Azərbaycanda latın əlifbasına keçid tarixə qısa baxış və Fərhad Ağazadə ..	38
<i>H.Muradova.</i> Концептуальные идеи книги «На пороге жизни» в области социального становления подростка, формирования его самоуправленческих навыков в этом направлении	49
<i>R.Quliyeva.</i> Psixologiyada şəxsiyyətin professional təşəkkülü probleminə əsas yanaşmalar	75
<i>M.Əliyev.</i> Ailə, tərbiyə və milli dəyərlər	79
<i>R.Quliyeva.</i> «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında fel şəkillərinin xüsusiyyətləri	82
<i>M.Salahov, B.Bağmanov, H.Məmmədova, Ş.Muradova, L.Bağmanlı.</i> C _n -karbohidrogenləri, onların quruluşu, qrafiki təsvirləri və nomenklaturası. C ₄ -karbohidrogenləri	88
<i>Y.Zeynalov, A.Əhmədova.</i> Böyük neftin Avropaya nəqli: perspektivlər və sosial nəticələr	96
<i>H.F.Dadashzadə.</i> Family stability factors and family disruption causes	99

MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО

CULTURE AND ART

<i>M.Mirzəliyev.</i> Dahi bəstəkar	103
<i>Г.Сафарова.</i> Из истории эволюции сонатной формы	105
<i>Yaşar Səmədov – 55</i>	110
<i>Yaşar Səmədovun əsərləri</i>	111
<i>Xülasələr</i>	119
<i>Məqalələrə tələblər</i>	123

göstəriləyi kimi müəllim əllərində elmin ıraqını tutaraq körpələr nəslinin haqq, ədalət yolunu işıqlandırır. Yazan alimlər, həyata keçirən praktik müəllimlərdir.

Hər bir valideyn müəyyən mənada mütəəllim-müəllim, hər bir müəllim də valideyn mövqeyində durmağı, həm də ətraf aləmə uşaq nəzəri ilə baxmağı bacarmalıdır. Və ya bu keyfiyyəti özünə tələq etməlidir. Axı ətraf mühitdə, sirlisəhrli bu aləmdə uşaqlar üçün, bəzən, qaranlıq, bəzən, çətin, bəzən də təərəddüdlü mövqeyini müəllim sahmana salmalıdır. Məhz müəllim, forma və məzmunu ilə biribirini təsdiqləyən dərslük və ya dərslük vəsaitinin müəlliflərinin zəhmətini özünün əməyi-əməli fəaliyyətləri ilə qiymətdəndirməlidir.

Təbii ki, ilk baxışda şagirdə də qiyməti (balla və ya stimullaşdırıcı sözlə) müəllim verir. Müəllimə – pedaqoqa «qiyməti» isə reallıqda şagird, valideyn vermiş olur. Özünün öyrətmək dəsti-xətti ilə, istinad etdiyi dərslük və ya dərslük vəsaiti ilə apardığı işin metodik səviyyədə ustalığı ilə, özünün əlavə yaradıcılıq ideyaları ilə, qazandığı yüksək ali titul olan şərəfli müəllimlik missiyasını gerçəklikdə təsdiq etməsilə. İndi hünər üçün meydan praktik müəllimlərinədir.

***

AZƏRBAYCANDA LATİN ƏLİFBASINA KEÇİD TARİXƏ QISA BAXIŞ VƏ FƏRHAD AĞAZADƏ

İsaxan İSAXANLI, *pedaqoji elmlər namizədi*
Xəzər Universiteti

Ərəb əlifbasının islahı və latın əlifbası ideyasının yaranması. Vaxtilə islamlaşan, Xəlifəliyin bir vilayətinə çevrilən və İslam sivilizasiyasının üzvü olan Azərbaycanda ərəb əlifbasından istifadə olunması təbii olmuşdur. Alimlər, şair və yazıçılar, səlnaməçilər bu əlifbadan istifadə edərək əsərlərini ərəb (dövrün əsas əlm dili), fars (dövrün əsas poeziya dili) və 13-cü yüzillikdən başlayaraq, həm də türk dilində yazmışlar.

19-cu əsrin ortalarından başlayaraq Avropanın və Rusiyanın elmi-mədəni təsirinə məruz qalan Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyalılarının bir qismi ərəb əlifbasının əhalinin savadlanmasında və dilimizin inkişafında ciddi maneəyə çevrildiyi fikrinə düşmüş, onun islahı yolunda çalışmış, mübarizə aparmışlar. Bu məsələdə ilk təşəbbüs M.F.Axundova (1812-1878) məxsusdur. M.F.Axundovun ərəb əlifbasının islahatı haqqında düşündüyünü onun 1854-cü ildə yazdığı bəzi məktublarında görmək olar. (1, səh.72-74). Bu yolda planlı, sistemli fəaliyyətə isə M.F.Axundov 1857-ci ildən başlayır. O, özünün tərcümeyi halında yazır: «1857-ci il miladidə islam əlifbasını dəyişdirmək (islah etmək – İ.Isaxanlı) üçün fars dilində bir kitabça yazıb, əlifbanı dəyişdirməyin vacib məsələ olduğunu həmin kitabçada göstərdim» (1, səh.420). Əlifbanın islahı yolunda M.F.Axundov əvvəlcə, əsasən aşağıdakı müddəaları irəli sürmüşdür: 1. Sait hərflər sözün tərkibində samit hərflərin yanında yazılmalıdır. 2. Nöqtələr bütövlükdə hərflərdən atılmalıdır. 3. Sözlər bitişməyən, ayrı-ayrı hərflərdən əmələ gəlməlidir.

Məhz bu şərtlər daxilində M.F.Axundov ərəb əlifbasının islahı yolunda 10 ildən çox ciddi mübarizə aparmışdır. (bax: 2, F-2, siy.1, sax. vah. 39).

60-cı illərin sonuna yaxın bəzi başqa xalqlar arasında da əlifba məsələsi müzakirə obyektinə çevrilmiş və hətta 1868-69-cu illərdə avar, çeçen və çərkəz dilləri üçün latın əlifbasına oxşayan və soldan-sağa yazılan bir əlifba tərtib edilmişdi (1, səh. 271). Təxminən elə bu illərdə M.F.Axundov əlifba məsələsində daha 2 müddəa (hər bir hərflər ancaq bir şəkllə malik olmalıdır və yazı soldan-sağa yazılmalıdır) irəli sürərək, ərəb

əlifbasının dəyişdirilməsi mümkünlüyünü qeyd edir. 1870-ci ildə o, ərəb əlifbasının latın hərfləri əsasında dəyişdirilməsi ilə bağlı öz ilk layihəsini tərtib edir və layihəni bu məsələlərlə ciddi maraqlanan gənc Məhəmməd Ağa Şaxtaxlıya (1846-1931) göndərir. (2. F-2, siy.1, sax.vah. 43). Bundan sonra o, öz layihəsində bəzi hərflərin şəkillərini dəyişir və 1873 ildə özünün latın əlifbası layihəsinin son variantını hazırlayır. Bu layihənin əlyazmasının bir vaxtlar Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdə olduğu qeyd olunsada (9, səh.19) təəssüf ki, bu tarixi sənədi nə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin fondunda, nə M.F.Axundovun özünün fondunda, nə də başqa arxiv materialları arasında tapmaq mümkün olmadı. Artıq bu illərdə M.F.Axundovun əlində 2 tip layihə vardı. O, 1873-cü ildə «Həqayıq» qəzetinin redaktoruna məktubunda yazır: *«Mən iki cür əlifba düşünmüşəm. Onlardan biri latın əlifbası hərflərindən seçilərək tərtib edilmişdir ki, onu soldan sağa yazmaq lazım gələcəkdir. İkincisi isə, hazırki əlifbamız əsasında qurulmalıdır ki, onu hazırda olduğu kimi sağdan sola yazmaq olar.»* (1, səh.347)

Yuxarıdakı müddələrin ən vaciblərindən biri hərflərin vahid şəkllə malik olması fikridir. Hərflərin şəkillərinin latın hərflərindən götürülməsi fikri də, məhz bu məsələdə M.F.Axundov tərəfindən təklif olunan variantlardan biri və onun fikrincə, ən uyğunu olaraq irəli sürülmüşdür. O, 1875-ci ildə Fərhad Mirzəyə məktubunda yazır: *«Bu üç fikirdən, mənim zənnimcə, üçüncü fikir (hərflərin şəkillərinin latın hərfləri şəkilləri ilə əvəz edilməsi - I.İsaxanlı) daha üstün və məqsədə daha yaxındır. Çünki onunla oxumaq, yazmaq və çap etmək işləri asanlaşmış olur.»* (1, səh.376). Ömrünün sonuna yaxın M.F.Axundov ərəb əlifbasının islahı ideyasından tam əl çəkir və onun latın əlifbası ilə dəyişdirilməsindən başqa bir variantı qəbul etmədiyini yazırdı: *«Soldan-sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibində bütün sait hərfləri samitlər sırasına daxil olan və bütün nöqtələri atılmış əlifbadan başqa heç bir xəttin hərflərini qəbul etməm və heç vaxt da qəbul etməyəcəyəm.»* (1, səh.327). Üzünmüddətli söylərinə baxmayaraq M.F.Axundov nəinki əlifbanın dəyişdirilməsinə, onun islah olunmasına da nail ola bilmədi. Bunun əsas səbəbləri barədə Fərhad Ağazadənin fondunda maraqlı arxiv materiallarına rast gəldik və onun bəzi fikirlərini, heç bir yerdə çap olunmadığını nəzərə alaraq, burada onu olduğu kimi verməyi qərara aldıq.

«Nəyə görə o qədər islahatçı, o qədər təklif olduğu halda ölkələrin heç birində – nə Türkiyədə, nə İranda, nə də o vaxtın Rusiyasında bir dənə də olsun müsbət hökumət reaksiyası olmayıb?» Doğrudur, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən hər belə bir təklifə və ya onun əleyhinə bəzən səslər ucalırdı; bəzən bu və ya digər islahatın xeyrinə xeyli geniş ictimai hərəkət meydana gəlirdi və aylarla və hətta illərlə dövrü mətbuat səhifələrində müzakirə olunurdu. Lakin nəhayət hər şey unudulurdu, hər şey arxivə təhvil verilir. Axı burada xalq təşəbbüsü yox, görünür ki, əllərində bu kimi ictimai sualların həll olunma taleyi olan başqa siniflərin qarışması lazım idi. Bu siniflər isə Türkiyədə, eyni zamanda xəlifələr olan sultanların hökuməti, İranda özlərinə «zillillah» (Allahın kölgəsi) deyən şahların hökuməti, keçmiş Rusiyada isə çarların despot hökuməti idi. Çoxmilyonlu türk-tatar əhalisinin mədəniyyət suallarının taleyi bax bu üç hökumətin əlində idi. İslahatçılar çox yaxşı bilirdilər ki, müvafiq hökumətin iştirakı olmadan belə məsələlər həll oluna bilməzdi. Bu vəziyyəti hamıdan əvvəl M.F. Axundov nəzərə almışdı. Baxmayaraq ki, türk-tatar kütləsinin əksəriyyəti keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində yaşayırdı, M.F. Axundov, ilk növbədə, İran və Türkiyə hökumətinə müraciəti lazım bilmişdi. Əlbəttə ki, o, bu əməli əsassız etməmişdi.

Çar mütləqiyyəti öz türk-tatar vilayətlərində tam başqa məqsədi güdürdü: o, bu yerlərdə pravoslavlığı yaymaq istəyirdi. Orada türk-tatarların ana dilində bir dənə də olsun hökumət məktəbi olmayıb; kitab, qəzet və jurnal olmayıb. Onların nəşrinə icazə verildisə, onda bu icazə xüsusi şərtlərlə və məhdudlaşdırmalarla verilir. Məsələn: «Tərcüman» qəzetinin (krım tatarı İsmail bəy Qasprinski (1851-1914) tərəfindən 1883 cü ildə təsis edilmişdir - I.İsaxanlı) nəşrinə yarısı rus dilində buraxılmaq şərti ilə icazə verilmişdi. Bəli, belə bir dövrdə rus hökumətindən yerli əhalinin mədəni-maarif işlərinə qarışmaq haqqında xahiş etmək aqlasıqmaz idi. Ondən missioner yardımını, kilsə tikilməsi

və istənilən başqa bir şey haqqında xahiş etmək olardı, lakin türk-tatar vilayətlərində ərəb əlifbası islahatının həyata keçirilməsi işində yardım göstərmək haqqında xahiş etmək mümkün deyildi. Onda yalnız tək ruslaşdırma siyasəti aparılırdı.

M.F. Axundov yardım haqqında rus hökumətinə müraciət etməməyi ağlabatan bilir və buna görə o, tez və müsbət nəticələr əldə edəcəyinə ümid edərək, fəaliyyət sahəsini Konstantinopola keçirir. O, düşünürdü ki, dindar sultan (ya onun hökuməti) milyonlarla savadsız müsəlmanların vəziyyətini başa düşəcək, ərəb əlifbasının islahı və ya dəyişdirilməsi haqqında əmr verəcək və Sultanın belə bir əmri elan edilən kimi, bütün müsəlmanlar, o cümlədən Rusiyanın türk-tatarları, xəlifənin (türk sultanları eyni zamanda xəlifələri sayılırdı) əmrini dərhal icra edəcəklər.

Çoxmilyonlu müsəlmanların xəlifəsi sayılan Sultan heç vaxt Quranın yazıldığı əlifbadan imtina etmək haqqında qərar verməzdi! Hətta onun islahı haqqında da söhbət gedə bilməzdi! Xəlifə Şəriətin və Quranın tələblərinin himayəçisidir. O, Quranın yazıldığı əlifbanı ləğv etməyə və ya dəyişdirməyə yox, onun istifadəsini həvəsləndirməyə borclu idi. Bax bu vəziyyəti M.F. Axundov nəzərindən qaçırtmışdı. Bəli, onun Konstantinopol və Tehran əyanlarına bu müraciətləri nahaq idi. Başqa tədbirlər lazım idi. Başqa dövr lazım idi. Hər xalqın özünü dərk etməsinə, xalqların öz məktəblərinə malik olub, orada uşaqlarını öz ana dilində və dilinin konstruksiyasına (quruluşuna) daha uyğun gələn əlifba ilə öyrətməsinə şərait yaradan quruluş lazım idi. Bu şəraitləri isə nə çar mütləqiyyəti, nə sultan istibdadı, nə də şah rejimi verə bilirdi.» (3, F-515, t-1, iş-6, v-19, 20)

Beləliklə, əlifba məsələsində heç bir dəyişikliyə nail ola bilməsə də, ərəb əlifbasında hərfərin şəkillərinin latın hərfələri ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə M.F.Axundovdan gəlmişdir və bu ideyanın həyata keçirilməsi missiyası isə təxminən yarım əsr sonra, başqa insanların üzərinə düşəcəkdir. Yeni əlifba uğrunda mübarizədən danışanda, M.F.Axundovun müasiri və dostluq münasibətləri olan Mirzə Melkum Xan (1833-1908) haqqında danışmaq mümkün deyil. Milliyyətçə erməni olan Mirzə Melkum Xan (o, müsəlmanlığı qəbul etmişdi) fars dilində əlifba məsələsinə həsr edilmiş 2 fundamental əsər «Şeyx və Vəzir», «Məbdəi tərəqqi» (inkışafın başlanğıcı) əsərlərini yazmışdır. Bu kitabların hər ikisinin tərcüməsi (ərəb əlifbası ilə türk dilində) 1905-ci ildə Bakıda, 1907-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirilmişdir. M.F.Axundov yeni əlifba uğrunda Mirzə Melkum Xanın fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirirdi. O, Mirzə Melkum Xanın Londonda İranın səfiri təyin olunmasından təəssüflənərək, 1875-ci ildə Mirzə Yusif xana məktubunda yazırdı: *«İranda tək birçə nəfər hikmət sahibi yazıçı meydana gəlmişdi, təəssüf ki, onun da qədrini bilməyib Londonda həbs etdilər. Əgər o, Tehrandə qalsaydı, ehtimal etmək olardı ki, onun səyi nəticəsində bəlkə də islam əlifbasını dəyişdirmək mümkün olardı»*. (1, səh.391).

«Xristianlar arasında İslamın ən sədaqətqar dostlarından biri, hətta birincisi» (ifadə Fərhad Ağazadəninindir) kimi qiymətləndirilən Mirzə Melkum Xan ərəb əlifbasının islahı yolunda xüsusi layihələr hazırlamış və M.F.Axundova məktublarından bəzilərinə öz əlifbası ilə yazmışdır. Yeni əlifba uğrunda mübarizədə, haqqında mütləq danışılması lazım gələn şəxsiyyətlərdən biri də M.F.Axundovun davamçılarından olan, 1889-ildə İranın Qafqazda Baş Konsulu olmuş Mirzə Riza Xandır (1853-1935). 19-cu əsrin 70-ci illərində, ərəb əlifbasının islahı yolunda fikirlərin yüksək vüsət aldığı bir dövrdə *«erməni qəzeti «Muşaq» və rus qəzeti «Qolos» ərəb hürufatının çətinliklərindən bəhslər açaraq, müsəlman uşaqlarının erməni və rus məktəblərində təlim və tərbiyə edilməsini təklif etmişdilər*. Bu məsələdən xeyli təsirlənən *Mirzə Riza Xan, 1879-cu ildə latın hərfələrini ərəb, fars və türk dillərinə tətbiq edərək, İstanbulda «Şirakət İraniyyə» mətbəəsində «Risaleyi-Rüşdiyyə» (Alphabet Ruchdie) adlı əlifba kitabı çap etdirmişdir»*. (4, səh.158). Bu əlifba kitabı heç bir uğur qazanmasa da, heç bir yerdə tətbiq olunmasa da praktik olaraq latın əlifbasına keçid baxımından tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu kitab Yaxın və Orta Şərqdə latın əlifbası ilə çap olunan ilk əlifba kitabıdır.

Azərbaycan dilində olan mənbələrdə Mirzə Riza Xan barəsində tərcüməyi-hal xarakterli heç bir məlumat rast gəlmədiyimizdən burada onun haqqında bir qədər

metodunun müəyyənləşdirilməsi yolu ilə məktəblərdə tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, müəllimlərin hüquqlarının qorunması, Azərbaycan dili dərslərinin həftəlik saatlarının artırılması və bir sıra başqa məsələlər üzrə vacib qərarlar qəbul edilir. Fərhad Ağazadə bu qurultayın katibi olmuşdur. **İkinci qurultayın** bir il sonra keçirilməsi planlaşdırılır və bu dövrə qədər Azərbaycan dilində müxtəlif dərslər kitablarının yazılması tövsiyə edilir. İkinci qurultay 1907-ci il avqust ayının 25-də başlayır. Birinci qurultayın tövsiyələrinə uyğun olaraq, Fərhad Ağazadə Abdulla Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundovla birlikdə ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulmuş bir «əlifba» kitabının layihəsini hazırlamışdılar.

Qurultayın 28 avqust tarixli iclasında bu «əlifba»nın üstünlüklərini sübut etmək üçün Fərhad Ağazadə ətraflı çıxış edir və əlifbanın tətbiq edilməsi məsələsini qaldırır. Bu məsələ ətrafında iclasda möhkəm müzakirələr və hətta mübahisələr olur. Sonda belə qərara alınır ki, şərti olaraq Fərhad Ağazadəyə və başqa bir müəllimə (təəssüf ki, mənbələrdə bu müəllimin kimliyi haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmadı) bu əlifbanı tətbiq etməyə müvəqqəti icazə verilsin, müəyyən müddətdən sonra bunun məktəblilər tərəfindən necə qavranılması, uşaqların hansı zaman ərzində kitab və ya qəzet oxumaq səviyyəsinə çatması yoxlanılsın və sonra qəti qərar qəbul edilsin. Başqa mənbələrdə bu məsələnin sonralar necə cərəyan etməsi haqda məlumat tapa bilməsək də, Fərhad Ağazadəyə istinad edərək deyə bilərik ki, qurultayda qəbul olunan bu qərar elə oradaca unudulmuş və nəticəsiz qalmışdı. Fərhad Ağazadə yazır: *«Qurultayın sədarətində əyləşmiş şəxslərin məharəti buradadır ki, nə şişi yandırdılar, nə də kababı, əlifbamızın qüsurlarını inkar etmədilər. Bizə də izn verdilər ki, yeni əlifbamızı təcrübədən keçirək. Lakin Maarif direktoru bizə izn verərdimi ki, hökumət məktəbində hələ misli görünməmiş, nəticəsi həlli olmayan bir əlifbanı təlim edəydik, rəsmi məktəbdə təcrübələr yapaydıq? İştə, qüsurlar etiraf olundu. Bizim təklif etdiyimiz əlifba da əllərimizdə qalub dünya işığını görmədi. Bundan istifadə edərək, yoldaşlarımızdan Mahmud bəy Mahmudbəyov cənabları, Çernyayevskinin üsuluna tabe olaraq müsəvvər türk əlifbasını (M. Mahmudbəyovun «Türk əlifbası və ilk qıraət» dərsliyi nəzərdə tutulur-İ. İsaخانlı) yaratdı ki, indiyə qədər davam edən əlifbaların ən dəyərlisidir».* (4, səh.165)

Fərhad Ağazadə İkinci Müəllimlər qurultayında əlifba məsələsinin müzakirəsinə nail olsa da bundan uzağa getmək mümkün olmadı və bununla bağlı hər hansı bir ciddi qərar qəbul edilmədi. Artıq normal müzakirələrlə ciddi nailiyyət əldə ediləcəyinə inanmayan Fərhad Ağazadə bir neçə nəfərlə birlikdə (Südeyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) 1907-1908-ci illərdə, nəzərdə tutulmuş bütün ciddi dəyişiklikləri özündə birləşdirən «ikinci il» (əlifba təlimindən sonra oxunan birinci kitab) kitabını çap etdirirlər. Bu kitabə qarşı çox böyük narazılıqlar və hücumlar olsa da, kitab nailiyyətsiz ötüşmədi. (Buna ciddi etiraz edəndərdən biri də Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) idi, daha ətraflı məlumat üçün bax: 4, səh. 166-168). Faktik olaraq bu kitabla və onun təsiri altında yazılmış bir sıra başqa dərsləklərlə köhnə ərəb əlifbasının zəifliyi və yararsızlığı sübut olundu, islah olunmuş yeni əlifba və yazı qaydaları yavaş-yavaş Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarında müxtəlif mətbuat orqanlarında, o cümlədən məşhur «Tərcüman» qəzetində təbliğ olunmağa başlandı. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, əlifba məsələsində rəsmi qaydada ciddi dəyişikliyə nail olunması müşkül bir işə çevrilmişdi. «Sanki bu bir müqəddəs şeydir, buna dolğanın əlləri quruyarmış» (ifadə Fərhad Ağazadəyə məxsusdur).

Vacib bir faktı da qeyd edək ki, ikinci qurultayda Fərhad Ağazadə ərəb əlifbasının ciddi islahı uğrunda çalışsa da, hələ 1906-cı ildə o, latın qrafikalı bir əlifba layihəsi yazmışdı. (3, F-515, t-1, iş-12). Görünür, o zaman ərəb əlifbasının yeni latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilə bilməsinə ciddi inanmadığına görə o, qurultayda daha real məsələni - ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsini qoymuşdur. Lakin bu fakta söykənərək hələ o illərdə Fərhad Ağazadənin latın əlifbası haqqında düşündüyünü deyə bilərik.

Latın əlifbası layihələri və «ərəbistlər»ə qarşı mübarizə. Əlifba məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edir. 1917-ci ildə Rusiyada dalbadal baş verən iki inqilab çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Əlimərdan bəy Topçubaşov (1865-1934) və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına gətirib çıxartdı. Lakin Şərqi dünyasında ilk olaraq qurulan və böyük vətənpərvərlik hissləri və ideyaları ilə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü cəmi 23 ay oldu və 1920-ci ilin aprel ayının 28-də Sovet hakimiyyətinin hərbi məşumi – Qızıl Ordu Azərbaycanı işğal etdi və bununla da həyata keçirilməsi planlaşdırılan böyük demokratik – maarifçilik ideyaları yarımçıq qaldı. Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi prosesi çox geniş vüsət almaqda idi və bu məsələdə ən fəal yenə Fərhad Ağazadə olmuşdur. O, tez-tez mətbuatda əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, əlifba məsələsini mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı. Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrildiyini görən hökumət 1919-cu ildə məsələyə müdaxilə edir, bu məsələ ilə bağlı mart ayının 21-də hökumətin nümayəndəsi Xudadət bəy Məlik Aslanovun məruzəsi dinlənilir və nəticə olaraq 427 sayılı xüsusi qərar qəbul edilir. Qərarla Xudadət bəy Məlik Aslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması xalq maarifi nazirinə həvalə edilir və bu qərara uyğun olaraq xalq maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır. (6, F-51, t-1, iş-30, v-29)

Fərhad Ağazadə bu komissiyanın üzvü olsa da, o vaxt xəstə olması ilə əlaqədar komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir. Lakin bu məsələlərlə bağlı öz fikirlərini «Azərbaycan» qəzetinin 276, 278, 281, 294, 296 və 302-ci nömrələrində çap etdirdiyi «Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti» və «Dilimizin türkləşməyinə çarələr» adlı silsilə məqalələrində bildirir. O, bu yazılarında ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir və inkişafa nail olmaq üçün latın əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu ciddi dəlillərlə əsaslandırır.

Bu komissiyada 3 layihəyə baxılır. Bunlardan biri Abdulla Əfəndizadənin, biri Məhəmməd Ağa Saxtaxtlının, biri də Abdulla Tağızadə ilə Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi. Müzakirələr nəticəsində Abdulla Əfəndizadənin layihəsi qəbul edilir və onun «Son türk əlifbası» adı ilə çapına icazə verilir (7). Layihənin ölkə miqyasında tətbiq edilməsi üçün parlamentə müraciət edilir. Lakin bu məsələnin parlamentdə müzakirəsinə imkan olmur və 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda hakimiyyət çevrilişi baş verir. Beləliklə, «Son türk əlifbası» tətbiq olunmamış qalır. Bu haqda Fərhad Ağazadə yazır: «*Abdulla bəyin əsəri olan «Son Türk əlifbası» həm ərəb, həm də latın hərflərilə çap edilib ortalığa çıxmışdı isə də, aprel döndərişi səbəbilə məktəb, məişətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna əllərdə qalmışdı*». (4, səh.175) Təbii ki, bundan sonra müəyyən müddət əlifba məsələsi arxa plana keçir və məsələnin müzakirəsi müvəqqəti olaraq unudulur. Amma bu susqunluk çox çəkmir, 1921-ci ilin oktyabr ayında Əlirza Rəsizadənin «Kommunist» qəzetində çap etdirdiyi «Əlifbamızı düzəltməkdənsə, dilimizi düzəltməyə çalışalım» adlı yazısı ilə əlifba məsələsində təxminən 6 ay sürən sükut pozulur. Bu yazıya Fərhad Ağazadə «Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri» adlı mübahisə ruhunda yazılmış silsilə yazıları ilə cavab verir («Kommunist» qəzeti, № 228-230, 232-235, 1921). Bu yazılarında Fərhad Ağazadə əlifbanın dəyişdirilməsi vacibliyini çox ciddi dəlillərlə sübut edir və bununla da mətbuat müzakirələrinə, demək olar ki, son qoymuş olur. Bu haqda Fərhad Ağazadə özü yazır: «*Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri adlı bu məqalələr mübahisə təriqi ilə yazılmışdırsa da, açıq-açıqına meydana girib «Şərqli»nin (F.Ağazadənin-İ.İsaxanlı) iddialarını çürütməyə heç kəsdə cürət olmadı*». (4, səh. 177).

Bundan sonra əlifba məsələsində daha praktik addımlar atılmağa başlanılır. 1921-ci ilin dekabr ayından başlayaraq hər həftənin cümə günləri N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə, dil və əlifba məsələlərinə həsr edilmiş müzakirələr keçirilirdi. Bu müzakirələr zamanı-30

dekabr və 6 yanvar tarixli iclaslarda əlifba məsələsində iki cərəyan yarandı. «Latınçılar» (ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsini israr edənlər) və «ərəbistlər» (ərəb əlifbasının islahı tərəfdarları). Yanvar ayının 13-də hər iki tərəfdən ayrıca komissiya yaradıldı. «Latınçılar» komissiyasının ümumi tərkibi 8 nəfərdən ibarət idi. Fərhad Ağazadə (sədr), Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şaxtaxlı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov, və Hüseyn İsrəfilbəyov. «Latınçılar» komissiyasına Fərhad Ağazadənin sədr seçilməsi onun əlifba məsələsində latınçılar arasında böyük hörmət və söz sahibi olduğunu göstərirdi. O dövrdə Azərbaycanda istifadə olunan ərəb əlifbasına müəyyən dəyişikliklər etməklə bu əlifbanın saxlanılmasının xeyli tərəfdarları olsa da, əlifbanın yeni latın əlifbası ilə əvəz olunmasını yeganə düzgün yol hesab edənlər daha sistemli və əsaslı dəlillər gətirməklə bu mübarizədən qalib çıxdılar.

O zaman «ərəbistlər» aşağıdakı 7 müddəanı ortaya qoyaraq latın əlifbasına keçidə heç bir ehtiyac olmadığını israr edirdilər. 1) *Hurufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsaydı, sabiqədə ərəblərin və indi də yaponların mədəniyyəti olmazdı. Firənglərin və ingilislərin də imlaları çətindir, fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşkülə düşməmişdir.* 2) *Ərəb hurufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər.* 3) *Hərgah ərəb hurufatının təbdilinə ehtiyac vardırısa, latın hurufatına nə üçün tərcih verilsin? Başqası yaramazmı?* 4) *Latın hurufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcəkdir?* 5) *Latın hurufatını camaət qəbul edərmimi?* 6) *Latın hurufatını qəbul edub-etməmək məsələsi üçün Azərbaycan cumhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, islam millətlərindən ayrılmiş qalar.* 7) *Hərgah latın hurufatına ehtiyac vardırısa, bunun qəbulu inqilab yolilə deyil, təkamül yolilə icra etməlidir.* (4, səh. 181; sitatda orfoqrafiya saxlanılmışdır).

Məhz Fərhad Ağazadə (4, səh.178-190) bütün bu suallar üzrə kəserli dəlillərlə bu fikirlərin səhv olduğunu və latın əlifbasına keçidin ən düzgün və qaçılmaz yol olduğunu sübuta yetirdi və faktik olaraq bundan sonra ərəbistlərin mövqeləri ciddi surətdə zəiflədi.

Bir neçə həftə ərzində keçirilən bu çox vacib müzakirələrin nəticəsi olaraq həm «ərəbistlər»ə, həm də «latınçılar»a öz vahid layihələrini hazırlayıb hökumətə təqdim etmək təklif edildi. «Ərəbistlər» vahid layihə hazırlaya bilmədilər, lakin «latınçılar» bir neçə müzakirələr keçirərək aprel ayında vahid layihə hazırlayıb hökumətə təqdim etdilər və bu layihə hökumət tərəfindən təsdiq edildi.

Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin fəaliyyəti. 1922-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi təşkil edildi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi. Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov. Komitənin elə ilk iclasında Səməd Ağamalıoğlunun təklifilə, «komitənin işlərinin tez və səliqəli gətməsi, təşkilatın qüvvətlənməsi və canlanması məqsədilə» komitə daxilində 8 (səkkiz) nəfərdən ibarət xüsusi idarə yaradılır, Səməd Ağamalıoğlu komitənin fəxri və siyasi sədri, Fərhad Ağazadə isə komitəyə sədr seçilir. (8; F-103, t-1, iş-4, v-1; YÖK-nin 13 iyun 1922-ci il tarixli 1 sayılı iclas protokolundan çıxarış). Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsində bu komitə həlledici rol oynadı və Yeni Türk əlifbasının düzülüşü müəyyənləşdirildi (8, F-103, iş-17, v-84). Bu əlifba qəbul edilərkən təqdim edilən 4 layihədən Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun layihəsi daha çox istifadə edilmişdi. (Qalan 2 layihə Abdulla Əfəndizadə və Məhəmməd Şaxtaxlının layihələri idi). Burada bir məqama diqqət yetirək. 1919-cu ildə Maarif Naziri yanında yaradılan komissiyada müzakirə edilən 3 layihədən biri məhz Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi. Lakin o zaman bu layihə deyil, Abdulla Əfəndizadənin layihəsi əsas olaraq götürülmüşdü. Göründüyü kimi keçən 2 il ərzində Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidov hər biri öz layihəsini hazırlamış, «latınçılar» komissiyasında öz layihələrinin əsasən qəbuluna nail ola bilmişdilər. Ümumiyyətlə, latınlaşma uğrunda mübarizə bir hərəkət şəklini aldığı vaxtdan, bu prosesin sonuna qədər bir sıra adamlar, o cümlədən Fərhad Ağazadə, Məhəmməd Ağa Şaxtaxlı, Həmid bəy Şaxtaxlı, Abdulla

Əfəndizadə, Abdulla Tağızadə, Mirəziz Seyidov müxtəlif layihələr təklif etməkdə daha fəal olmuşlar. Adı çəkilənlərdən hər birinin öz əlifba layihəsi olmuşdur.

Aparılan işlər nəticəsində «Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba, ərəb əlifbası ilə bərabər hüquqlu və 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarla məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu» (9, səh.67; 8, F-103, iş-13, v-21). Qeyd edək ki, bu komitə yeni əlifba ilə bərabər, müsəlman dünyasında istifadə olunan rəqəmlərin əvəzinə indiki Avropa rəqəmlərini də qəbul etmişdi. Onu da qeyd edək ki, «indiki avropa rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə F.Ağazadə işlətmişdir. Yalnız bundan sonra bu rəqəmlərdən Azərbaycan Dövlət nəşriyyatının buraxdığı riyaziyyat dərsliklərində istifadə edilmişdir». (10, səh.9).

Yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniyası. Bundan sonra yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniyası geniş vüsət alır. Bu məsələdə də Fərhad Ağazadə ön fəallardan olmuşdur. Yeni əlifbanın öyrədilməsi metodları ilə bağlı o, müxtəlif təlimatlar hazırlayır, prosesə ciddi nəzarət edirdi. Onun yeni əlifbanın öyrədilməsi məsələsinə aid qeydləri (3, F-515, t-1, iş-18), eləcə də «ikiillik müddətdə SSRİ respublikalarında yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün metod və tədbirlər» (3, F-515, t-1, iş-8) xeyli maraq kəsb edir. Savadsızlığın ləğv edilməsi prosesinin necə aparılması təqdim olunan yazının məqsədinə aid olmadığı üçün burada, sadəcə olaraq, bəzi statistik rəqəmlər göstərməklə kifayətlənəcəyik. Əgər 1922-ci ildən 1925-ci ilə qədər yeni əlifba ilə savadlananların sayı cəmi 24.774 nəfər idisə, sonrakı 3 ildə, başqa sözlə 1925-1928-ci illər arasında bu rəqəm sürətlə dəyişərək 200.000-ni ötmüşdü. Ümumiyyətlə, 1922-1928-ci illər arasında yeni əlifba ilə savadlananların sayı 240.000-ə yaxın idi ki, bu da əhəlinin, təxminən, 13%-i demək idi. Bir faktı da qeyd edək ki, yeni əlifba ilə savadlanma yolunda Yeni Türk Əlifbası Komitəsi və başqa nəşriyyatlar tərəfindən 1928-ci ilin noyabr ayının 1-ə qədər 473 adda, 2.377.350 tirajla kitab çap edilmişdi. (daha ətraflı məlumat üçün bax: 9, səh.68-73).

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Artıq bu illərdə nəinki Azərbaycanda, demək olar ki, Türk-tatar xalqlarının yaşadığı bütün ərəzilərdə yeni əlifba yolunda ciddi işlər görülürdü. Bu yolun davamı olaraq Bakıda Türkoloji qurultayın keçirilməsi məsələsi meydana çıxarıldı. Bu məsələ Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 6 fevral 1926-cı il tarixli iclasında geniş müzakirə edildi və Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın 1926-cı il fevral ayının 25-də keçirilməsi haqqında qərar verildi. (3, F-515, t-1, iş-46, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 6 fevral 1926-cı il tarixli, 37 sayılı iclas protokolundan çıxarış). Ümumiyyətlə, adı çəkilən bu qərarla Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın işi arasında müəyyən fərqlər müşahidə edilir. Belə ki, qərarla qurultayın fevralın 25-də keçirilməsi, Azərbaycandan 7 nəfər nümayəndənin iştirakı göstərilə də, qurultay fevralın 26-da başlamış və qurultayın işində Azərbaycandan 6 nəfər nümayəndə iştirak etmişdir. Adı çəkilən qərara əsasən qurultayda Abdulla Əfəndizadənin də iştirakı nəzərdə tutulmuşdu, lakin o qurultayın işində iştirak etməmişdi. Qurultaya ciddi hazırlıq məqsədilə qurultayqabağı Ümumazərbaycan müəllimlər konfransı çağırılmışdı. Bu konfrans fevralın 15-dən 19-a qədər davam etdi. Konfransda, Fərhad Ağazadə qurultayda edəcəyi məruzə haqqında geniş məlumat vermiş, eləcə də, yeni əlifbaya keçid prosesinin sürətləndirilməsi vacibliyindən danışmışdır. Onun bu fikri konfransın sonunda qəbul edilən qərarla da öz əksini tapmışdır. Qərarla qeyd edilirdi ki, biz başqa türk-tatar xalqlarının latın əlifbasına keçmələrini gözləməməliyik. Azərbaycan, bir dəqiqə belə dayanmadan, əhəlinin savadsızlığını yeni əlifba ilə aradan qaldırmalı və bu məsələdə başqalarına nümunə olmalıdır. (3; F-515, t-1, iş-56, v-1,2).

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın işində Fərhad Ağazadə böyük fəallıq göstərmiş, martın 1-də keçirilən sayca 6-cı iclasda «türk dilində yazı qaydaları» mövzusunda məruzə etmişdir. O, məruzəsində, əsasən, belə bir tezis irəli sürür ki, «türk-tatar dünyasında mövcud olan 3 əlifbadan, dəyişilməmiş şəkildə köhnə ərəb əlifbası türk dilinin yazı qaydalarına heç uyğun gəlmir, islah edilmiş ərəb əlifbası bu tələbləri

qismən ödəyir, Azərbaycanda qəbul edilən yeni əlifba isə, heç bir istisnasız, dilin fonetik xüsusiyyətlərinə tamamilə cavab verir». (11, səh. 166). Qurultayda həm ərəb əlifbası tərəfdarlarının, həm də latın əlifbası tərəfdarlarının iki əsas məruzə ilə çıxış etməsi nəzərdə tutulmuşdu ki, bunlardan biri məhz Fərhad Ağazadənin məruzəsi idi.

Beləliklə, 19-cu əsrin ortalarından M.F.Axundovla başlayan və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni vüsət alan yeni əlifba ideyası, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-a qədər davam edən Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultayda müzakirəyə çıxarıldı. Qurultayın, 117 nəfərin iştirak etdiyi 4 mart tarixli 13-cü iclasında, (qurultayda, ümumilikdə, 37 milləti təmsil edən 131 nümayəndə iştirak edirdi) 101 nəfər lehinə, 7 nəfər əleyhinə və 9 nəfər bitərəf olaraq latın əlifbasının bütün Türk-tatar respublikalarında tətbiq edilməsi qərara alındı: *"Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb əlifbası və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki asanlıqını, eləcə də ərəb əlifbası ilə müqayisədə yeni əlifbanın mədəni-tarixi və tərəqqi baxımından böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qurultay yeni əlifbanı qəbul edir və onun həyata keçirilmə yollarını hər bir türk-tatar respublikasının öz öhdəsinə buraxır"* (11, səh. 401). Qurultay, bu məsələdə çox uğurlu işlər görmüş Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etməyi də türk-tatar və başqa xalqlara tövsiyə etmişdi.

Ümumittifaq Yeni Əlifba Komitəsinin fəalliyəti. Fərhad Ağazadə, yalnız Azərbaycanda deyil, eləcə də Ümumittifaq miqyasda latın əlifbasını həyata keçirmək məqsədilə 1927-ci il fevralın 28- də yaradılmış Ümumittifaq Yeni Əlifba Komitəsinin işində də çox fəal iştirak etmişdir. Komitənin 3 iyun 1927-ci ildə Bakıda keçirilən birinci Plenumunda Ümumittifaq Türk-Tatar respublikaları tərəfindən təqdim edilmiş əlifba layihələrinin unifikasiya edilməsinə (birləşdirilməsinə) nail olundu və birləşdirilmiş yeni Türk əlifbası qəbul edildi (9, səh. 85). Təqdim edilmiş layihələr arasında birləşdirilmiş yeni Türk əlifbasına ən yaxını məhz Azərbaycan YÖK-nin hazırladığı variant idi.

Birləşdirilmiş əlifbada hərflərin düzülüşünün, əsasən, Azərbaycan variantı üzrə aparılmasında da Fərhad Ağazadənin fikri keçərli olmuşdur. Belə ki, Qırğızıstan nümayəndəsi hərflərin düzülüşü üçün, ərəb və latın əlifbalarının hər ikisindən götürülmüş ortaq sistemə əsaslanan Qırğız variantını təklif edəndə, məhz Fərhad Ağazadə buna etiraz etmiş və yeganə düzgün variantın Azərbaycan variantı olduğunu kəsərli dəlillərlə sübut etmişdir. (12, səh.38)

Fərhad Ağazadənin Ümumittifaq Yeni Əlifba Komitəsində fəalliyəti komitə tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu haqda təşkilatın sədri Səməd Ağamalioğlu tərəfindən verilən 7 fevral 1929-cu il tarixli, 203 sayılı (3, F-515, t-1, iş-68) və təşkilatın elmi şurası tərəfindən verilən 11 mart 1929-cu il tarixli, 369 sayılı (3, F-515, t-1, iş-69) iki yüksək rəy onun şəxsi fondunda saxlanılır. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi yeni türk əlifbası tarixinin yazılması kimi məsuliyyətli bir işi də məhz Fərhad Ağazadədən xahiş etmişdi. (3, F-515, t-1, iş-40, ÜYTÖMK 26 mart və 11 aprel 1928-ci il tarixli məktubları). Bu haqda monoqrafiyanın Bəkir Çoban-zadə ilə birlikdə yazılması nəzərdə tutulsa da, bu kitab Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birlikdə (9) yazıldı. Təəssüf ki, bu dəyişikliyin səbəbini heç bir arxiv materiallarında və başqa mənbələrdə tapa bilmədik. Həcm baxımından kitabın təxminən 32-ni təşkil edən birinci hissə Fərhad Ağazadə tərəfindən yazılmışdır. «Krasnaya Tatarıya» qəzetinin 23 dekabr 1928-ci il tarixli 298-ci sayında kitabın ikinci hissəsindən fərqli olaraq, birinci hissə haqqında çox yüksək fikirlər söylənilmiş və Fərhad Ağazadənin buraya daxil olan oçerklərinin daha böyük tirajla (mövcud tiraj 2000 nüsxə idi) ayrıca çap olunması tövsiyə edilmişdi (3, F-515, t-1, iş-55, v-87).

Nəticə. Nəhayət, 21 iyul 1928-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Azərbaycan YÖK-nin 6 illik yubileyi münasibətilə verilmiş və həmin ilin oktyabrında komitənin 4-cü sessiyasında təsdiq olunmuş qərarla, 1 yanvar 1929-cu ildən etibarən, Azərbaycanda ərəb əlifbası, 1923-cü ildən başlayaraq paralel tətbiq olunan latın əlifbası ilə rəsmi əvəz olundu. Ümumiyyətlə, ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması uğrunda mübarizədə Fərhad Ağazadənin rolu çox böyükdür. Bu mübarizənin bir

hərəkət şəkli almasından sonra Fərhad Ağazadə bu yolda ən barışmaz və ardıcıl mübarizə aparan şəxs olmuşdur. Onun «Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti» (1919), «Dilimizin türkləşməsinə çarələr» (1919), «Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri» (1921), «Əlifba məsələsi əvvəlcə Azərbaycanda doğulduğu kimi yalnız orada da həll ediləcəkdir» (1921), «Türk əlifbasını islah etmək olarmı?» (1922), «Türk əlifbasının islahı mümkündürmü?» (1922), «Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?» (1922), «Yeni Türk əlifbası» (1922-S.S.Axundzadə və M.C. Məhəmmədzadə ilə birlikdə), «Yeni Türk əlifbası ideyasının yaranma tarixi və həyata keçirilməsi» (1926, rus dilində), «Yeni Türk əlifbası layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar» (1927, rus dilində), «Yeni əlifba hərəkətinin inkişaf tarixi və uğurları haqqında öçerk» (1928-Q.Qaraqaşlı ilə birlikdə, rus dilində), və s. çoxsaylı əsərləri Fərhad Ağazadənin latın əlifbası yolunda necə söylə çalışdığını sübut edir. Ümumiyyətlə, Fərhad Ağazadə əlifba ilə bağlı 30-a yaxın məqalə və bir neçə monoqrafiyanın müəllifidir. Fərhad Ağazadə haqqında yeganə monoqrafiyanın müəllifi, Fərhad Ağazadə yaradıcılığını o dövrün «ictimai-pedaqoji problemləri fonunda» geniş şərh edən professor Əjdər Ağayev, Fərhad Ağazadənin yeni əlifba uğrunda mübarizədə rolunu belə qiymətləndirir. «*F.Ağazadə Yaxın və Orta Şərqdə əsrlərdən bəri kök salmış ərəb əlifbasının nöqsanlarını göstərən və onu islah etməyə çalışan, bu yolda uzun və gərgin mübarizə aparan böyük şəxsiyyət, M.F.Axundovdan sonra bu sahədə ikinci simadır. Sovet Azərbaycanında yeni əlifba ideyasını birinci olaraq meydana atan F.Ağazadə yeni əlifba uğrunda hərəkətin liderlərindən sayılmışdır*». (13, səh.6).

Azərbaycanda ərəb əlifbasının islahı və dəyişdirilməsi uğrunda çalışanlar sırasında Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932), Firudin bəy Köçərli (1863-1920), Məmmədağa Sidqi (1854-1904), Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942), Mahmud bəy Mahmudbəyov (1863-1923), Soltan Məcid Qənizadə (1866-1937), Məhəmməd Ağa Şaxtaxtlı (1846-1931), Səməd Ağamalıoğlu (1867-1930), Ömər Faiq Nemanzadə (1872-1941), Azad bəy Əmirov (1889-1939), Süleyman Sani Axundov (1875-1939), və s. şəxsiyyətlərin də rolu qeyd edilməlidir. Bu yazının məqsədi Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olan ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid prosesini izləmək idi. Bununla bağlı əsas məqamları belə sistemləşdirmək olar: **1.** Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə 19-cu əsrin 70-ci illərində M.F.Axundovdan irəli gəlmişdir. **2.** Bu məsələnin praktik həyata keçirilməsində ilk real təşəbbüs M.F.Axundovun davamçılarından olan Mirzə Riza Xana məxsusdur. **3.** 20-ci əsrdə (əsasən də Oktyabr inqilabından sonra) bu ideyanın həyata keçirilməsi yolunda ən barışmaz mübarizə aparan əsas sima Fərhad Ağazadə olmuşdur. Fərhad Ağazadənin bu yolda tarixi xidməti ondan ibarətdir ki, o ardıcıl və planlı mübarizə nəticəsində, onilliklər boyu yalnız ideya olaraq qalmış yeni əlifbanın praktik tətbiqinə nail ola bildi.

Fərhad Ağazadə «Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?» əsərində 19-cu əsrin ortalarından başlayan yeni əlifba uğrunda mübarizəni 3 dövrə ayırmışdır:

1. Mirzə Fətəli Axundov dövrü;
2. Şaxtaxtlı Məhəmməd Ağa dövrü;
3. İntibah dövrü – Azərbaycanda Şura hökuməti qurulandan sonrakı dövr.

Fikrimizcə, Fərhad Ağazadənin bu yolda necə ardıcıl və sistemli mübarizə apardığını öyrəndikdən sonra, bu mübarizədə Oktyabr inqilabından sonrakı dövrü məhz Fərhad Ağazadə dövrü adlandırmaq daha doğru olar.

Fərhad Ağazadə 1880-ci il avqustun 12-də Şuşada anadan olmuşdur. 1895-ci il iyunun 1-də Fərhad Ağazadə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının (ZMS) məzunu Camal bəy Fətəlibəyovun Şuşada açdığı (18 mart 1893-cü ildə açılmışdır) I sinifli rus-tatar məktəbini bitirir (3, F-515, t-1, iş-41, 42) və elə həmin il sentyabrın 1-dən etibarən məhz Camal bəy Fətəlibəyovun təşəbbüsü və köməkliliyi ilə ZMS-in hazırlıq sinfinə qəbul edilir. 1899-1900-cü tədris ilində ZMS-i bitirən Fərhad Ağazadə ibtidai xalq məktəbi müəllimi şəhadətnaməsi alır və təxminən 5 ilə yaxın Yelizavetpol quberniyasında müxtəlif kənd və şəhər məktəblərində müəllimlik edir.

1905-ci ilin dekabrında Fərhad Ağazadə Bakıya dəvət olunur və I-ci rus-müsəlman

məktəbinə müəllim təyin edilir. Bu dövrdə müxtəlif vaxtlarda 1-ci və 4-cü rus-müsəlman məktəblərinə müdirlik edən Fərhad Ağazadə geniş ictimai fəaliyyətlə də uğurla məşğul olur. Fərhad Ağazadə o dövrün əsas qəzetləri olan «İrşad», «Həyat» qəzetləri, eləcə də «Dəbistan» jurnalı ilə sıx əlaqə saxlayır, tez-tez bu mətbuat orqanlarında məqalələr yazırdı. Kasıbların uşaqlarının təhsil alması vacibliyinə həmişə önəm verən Fərhad Ağazadə bu məsələlərə kömək məqsədilə, 1906-cı il avqustun 1-də Bakıda «Nicat» maarif cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak edir və həmin cəmiyyətin idarə heyətinə üzv seçilir. (Cəmiyyətin ilkin adı «Nəşri maarif» olmuş, sonra avqustun 22-də dəyişdirilərək «Nicat» adlandırılmışdır). Məhz burada o, dövrünün qabaqcıl ziyahları – H.Zərdabi, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov və başqaları ilə tanış olur və bu insanlar ilə gündəlik təmas onun fəaliyyətinə müsbət təsirsiz ötürmüşür. 1909-cu ilin yayında çarizmin rus-müsəlman məktəblərində təhsil siyasətinə öz etirazını açıq şəkildə bildiren (o, bir qrup qabaqcıl müəllimlə birlikdə rus-müsəlman məktəblərinə dövlət tərəfindən verilən ana dili dərslərinin az olduğunu bildirmiş və onun artırılması zərurətini irəli sürmüşdü) Fərhad Ağazadə uzun sürən müzakirə və mübahisələrdən sonra şəhər məktəbləri inspektoru Məcnun Qəniyevin sərəncamı ilə 4-cü rus-müsəlman məktəbinin müdiri vəzifəsindən azad edilir. (3; F-515, iş-70, v-9). Onun vəzifəsindən kənarlaşdırılmasının səbəblərilə bağlı xalq məktəbləri inspektorunun, Fərhad Ağazadənin 16 iyun 1909-cu il tarixdə məzuniyyət götürmək üçün yazdığı ərizəsinə qoyduğu dərkənar xeyli maraqlıdır. (3; F-15, iş-49).

Müdür vəzifəsindən azad edilən Fərhad Ağazadə 1909-cü il sentyabrın 1-də dini cəmiyyət olan «Səadət» cəmiyyətinin eyniadlı məktəbinə müdir müavini təyin edilir. (müdür Əlibəy Hüseynzadə idi). Fərhad Ağazadə burada rus dili dərsi deyən Ü.Hacıbəyovla birlikdə işləyir, hesab, cəbr və həndəsə dərslərini deyir. Məktəbdə ana dili dərslərini Mirzə Əbdülqədir İsmayılzadə (Mikayıl Müşfiqin atası) deyirdi. 1900-cü ildən pedaqoji fəaliyyətə başlayan Fərhad Ağazadə həm də ciddi surətdə dərslər yazmaqla məşğul olurdu. O, 1908-ci ildə bir neçə nəfərlə birlikdə (Südeyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) «ikinci il», 1912-ci ildə «Ədəbiyyat məcmuəsi» dərsləklərini yazmışdır. Onun maraqlı əsərləri arasında 1915-ci ildə çap etdirdiyi «Firəngistan» kitabını da qeyd etmək lazımdır.

(Fərhad Ağazadənin Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki həyatı və pedaqoji fəaliyyəti ilə ətraflı məlumat almaq üçün bax: 13, səh.25-46). Fərhad Ağazadə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonrakı illərdə də həmişə cəmiyyətin ən vacib məsələlərini önə çəkmişdir. Bu dövrdə o səhhətində, xüsusən də, sağ ayağında olan çox ciddi problemlərə baxmayaraq (bu illərdə o bir sıra məqalələrini «çolaq» imzası ilə yazmış və bir müddət sonra onun sağ ayağı amputasiya edilmişdi; 3, F-515, t-1, iş-68) böyük əzmi və inadkarlıqla, demək olar ki, ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın həyatında çox böyük əhəmiyyətə malik bir məsələ ilə - ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi məsələsi ilə məşğul olmuşdur. Yuxarıda geniş bəhs edildiyi kimi bu sahədə o, M.F.Axundovdan sonra ikinci sima kimi qiymətləndirilir. «*O, hətta latın əlifbasının düşmənləri arasında belə bu əlifbanın ən nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri kimi qiymətləndirilirdi.*» (3; F-515, t-1, iş-68)

Fərhad Ağazadə həyatının son illərində Azərbaycan SSR EA-nın tarix şöbəsinə rəhbərlik etmiş və 1931-ci il yanvar ayının 4-də Bakıda vəfat etmişdir. Ölümündən sonra onun arxivi (yarıncıq əlyazmaları, tamamlanmış kitabları, qiymətli məlumatlarla dolu saxladığı qəzet və jurnal kəsikləri, məktub və teleqramları, şəkilləri və s., eləcə də 898 (səkkiz yüz doxsan səkkiz) ədəd şəxsi kitabı, onun həyat yoldaşı Gövhər Xanım Ağazadə tərəfindən Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təhvil verilmişdir. 1979-cu ildə 4 iyul tarixli 277 sayılı protokola əsasən Fərhad Ağazadənin şəxsi fondu Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə (indiki Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi) köçürülmüş və hazırda 81 saxlama vahidi şəklində burada saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Mirzə Fətəli Axundov*. Əsərləri, 3 cildə, 3-cü cild. ASSR EA Nəşriyyatı, Bakı – 1962.
2. M.F. Axundovun fondu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar İnstitutu, Fond-2
3. Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515
4. *Fərhad Ağazadə*. «Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?» Bakı, 1922 (əski əlifba ilə türk dilində).
5. *Mirzə Rıza Xan*. «Müntəxəbə Daneş» (fars dilində), İstanbul, 1891.
6. Azərbaycan Demokratik Respublikası fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-51
7. *Abdulla Əfəndizadə*. «Son Türk Əlifbası». Bakı, 1919.
8. AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103
9. *Ф.Агазаде, К.Каракашлы*. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА. Казань, 1928.
10. *Ф.Агазаде*. История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР. С 1922 по 1925 год. Издание КНТА, Баку- 1926.
11. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 (стенографический отчет). Баку. АССР, 1926 г.
12. *Ф.Агазаде*. Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита. Издание ВКНТА, Баку, 1927.
13. *Əjdər Ağayev*. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1987.

***

**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ИДЕИ КНИГИ «НА ПОРОГЕ ЖИЗНИ» В ОБЛАСТИ
СОЦИАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ ПОДРОСТКА, ФОРМИРОВАНИЯ ЕГО
САМОУПРАВЛЕНЧЕСКИХ НАВЫКОВ В ЭТОМ НАПРАВЛЕНИИ**

Нигяр МУРАДОВА, кандидат педагогических наук

В настоящее время возросла роль первоначального гражданского образования для подростка, заканчивающего общеобразовательную школу и, вступающего на порог большой жизни, который, в первую очередь, должен отличаться нижеследующей готовностью к жизненно-профессиональному самоопределению и к самореализации как в современном обществе своей страны, так и других:

- национально-нравственной (самоосознание цели своей жизни, самопонимание личностной значимости в ней);
- социально-психологической (самоконтроль социального поведения при социальных отношениях, самоанализ и самооценка жизненного мотива);
- теоретико - практической (знание основ хозяйственно –экономической, семейно - правовой, гигиено - половой, социально - общественной жизни; сформированность самоуправленческих навыков во всех этих направлениях).

Безусловно, в соответствии с этим усиливается социально-психологическая потребность индивидуума к самопознанию, к самопониманию, к самоизменению, к самовоспитанию с целью самоподготовки к самореализации в глобальном мире. Однако, у большинства старших подростков недостаточно развиты нравственно – гражданские качества, недостаточно сформированы личностные мотивы поведения, которые произвольно являются социально-психолого-педагогическими факторами противоречия между личностью «Я + хочу + не знаю» и личностью «Я +